

МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ ПОШУК

УДК 726:27-523.4+271.72

Андрій **Ковальський**

аспірант Львівської національної
академії мистецтв

Сакральна архітектура Поділля XVII – XVIII ст. Вірменська спадщина

© Ковальський А., 2017

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1068920>

Анотація. Стаття містить історіографічний аналіз сакральної архітектури Поділля XVII–XVIII ст. Висвітлено мистецькі особливості сакральної архітектури вірменського зодчества. Охарактеризовано техніку та мотиви декорування сакральної архітектури. Висвітлена тема генези семантики зображень сакральних пам'яток. Стаття дозволяє повніше та цілісніше провести мистецьке дослідження декоративного мистецтва в синтезі з архітектурою подільського регіону XVII–XVIII ст. Аргументовано важливість і необхідність подальших досліджень сакрально-меморіальних пам'яток регіону.

Ключові слова: мистецьке дослідження, сакральна архітектура, стилістика, типологія, семантика, художні особливості.

Однією з нагальних проблем відродження української національної культури постають питання поширеності мистецького надбання молододосліджених регіонів України. Особливе місце, на нашу думку, у цьому аспекті належить українським поліетнічним регіонам, які формувалися в складних історичних обставинах, в умовах конфесійного пограниччя та міжкультурних взаємовпливів.

Серед пріоритетних напрямів сучасного українського мистецтвознавства ми хочемо виділити дослідження декоративного мистецтва в сакральній архітектурі. Особливу увагу слід зосередити на дослідженні екстер'єрів вірменських сакральних пам'яток Поділля. Дослідники декоративного мистецтва сакральної архітектури Поділля сформували значний фактологічний матеріал,

проте спостерігаємо недостатньо вивчені та висвітлені моменти сакрального декоративного мистецтва досліджуваного регіону. У першу чергу це стосується вірменських сакральних пам'яток полікультурних спільнот регіону періоду XVII–XVIII ст. Тому недостатній стан дослідженості та збереження пам'яток сакрального мистецтва на цій території зумовлює актуальність даної статті.

Інтерес до досліджуваного регіону виник ще в XIX ст., а праці істориків стосувалися передусім хронології заснування монастирів і храмів. Серед авторів загальних праць з церковного будівництва на території Поділля минулих століть можемо відзначити Ю. Сецінського, П. Юрченко, М. Шумицького та ін. У їхніх дослідженнях йдеться про феномен української церковної архітектури як синтезу практичного досвіду Сходу і Заходу з досить виразною власною індивідуальністю.

Історія подільських вірмен цікавила дослідників ще від XVII ст. У XIX–XX ст. інтерес до вірменської культури активізувався і привертав увагу М.Владимирського-Буданова, А.Кримського, Я.Дашкевича, В.Григоряна, О.Гаркавця та інших науковців. Інтерес до сакральної архітектури регіону виник ще в XIX ст., на початкових етапах її вивчення. Праці істориків XIX ст. стосувались передусім хронології заснування кляшторів, монастирів і храмів, а також біографії історичних осіб, пов'язаних із фундацією та зведенням культових об'єктів. Сакральне, зокрема православне зодчество Хмельниччини, досліджували В.Марчинський, О.Пшездецький, О.Семеновський, Ю.А. Ролле, Ю.Сіцінський, М.Яворовський, В.Гульдман, Є.Пламеницька, О.Пламеницька, В.Вечерський [1, 198].

Одним із перших дослідників вірменських общин на Поділлі був С.Г. Агонц. У своїй праці виданій 1802 р., він дає опис Поділля і декількох його населених пунктів, у тому числі й Кам'янця-Подільського. Польські історики А.Ю. Ролле, та Ю.Сіцінський також досліджували вірменську громаду на території сучасної України. Зокрема Ю.Сіцінський, у своїй книзі «Город Каменец-Подольский»: историческое описание, приділив увагу саме історії вірменських храмів на Поділлі. У сучасній історіографії вагомою є праця В.Григоряна «Вірмени на Поділлі» у якій автор детально аналізує культурне життя вірменських общин. Так у працях А.Флієра приділено увагу дослідженню розпланувальної еволюції православних мурованих храмів та чинників іноземного походження, що впливали на її розвиток та об'ємно-просторову побудову [2, 37].

Цікаву дослідження щодо сакральної історії вірменського храму св. Миколи у м. Кам'янці-Подільському опублікували автори М.Б. Петров та А.Б. Задорожнюк. Заслужують на увагу праці відомої київської дослідниці О.Пламеницької, та окремі наукові дослідження здійснені Г.Ківільшою, Г.Осетровою, О.Будзеєм, Є.Мазуриком, С.Шкурком, М.Арсенян та іншими науковцями.

У результаті вивчення та дослідження низки вірменських сакральних архітектурних пам'яток подільського регіону, а також наявності достатнього корпусу опублікованих робіт, які частково висвітлюють проблематику сакральної архітектури вірмен Поділля XVII–XVIII ст., було виявлено, що питання комплексного дослідження цієї тематики не ставилося. Дослідження ні територіально, ні предметно не охоплюють усього спектру явищ, які нас цікавлять в розрізі генези, типології, формотворчих та стильових рішень вірменських сакральних споруд. Тому в даній статті спробуємо здійснити загальний аналіз та систематизацію сакральних об'єктів Поділля, а саме архітектурних пам'яток вірменського сакрального мистецтва, які дадуть змогу повніше та цілісніше провести мистецьке дослідження декоративного мистецтва в синтезі з архітектурою подільського регіону XVII–XVIII ст.

Мета пропонованої статті – обґрунтувати, що художні особливості декоративного мистецтва в сакральній архітектурі Поділля XVII–XVIII ст., зокрема вірменських архітектурних пам'яток, є унікальним мистецьким явищем, невід'ємною складовою частиною полікультурної спадщини України. У статті пропонується розглянути художні особливості сакральних вірменських архітектурних пам'яток подільського регіону XVII–XVIII ст., та дослідити вплив вірменської культури на декоративне мистецтво сакральної архітектури досліджуваного регіону.

Серед українських регіонів саме Поділля досліджуваного періоду відзначається небувалим архітектурним злетом. Саме полікультурний характер подільського краю XVII–XVIII ст. і створював цей неповторний, самобутній архітектурний образ регіону. Процес територіального формування України відбувався під впливом низки сильних культурних традицій та конфесій, що не могло не відбитися і на характері української сакральної архітектури. Поділля увібрало в себе кращі досягнення світового та європейського архітектурного мистецтва. Архітектурні пам'ятки подільського регіону вирізняються

розмаїтістю, мистецькою стилістикою та виразністю. Поширеність сакральних архітектурних споруд різних етносів на території краю наочно підкреслює культурні впливи та високий рівень художньої майстерності місцевих мистецьких шкіл. Подільські міста XVII–XVIII ст. зводили за планом, відповідно до якого місто мало визначену форму і кожна етнічна громада: польська, вірменська, єврейська або українська – одержувала свою територію. Надзвичайна різноманітність архітектури міст на теренах Поділля зумовлена особливостями долі цих земель, що тривалий час входили до складу різних держав і як наслідок, розвивалися під впливом різних культур.

Значний культурний спадок в історії подільської архітектури залишило по собі вірменське зодчество, про що свідчить значна кількість сакральних пам'яток на території регіону. Перші групи вірмен-переселенців були за чисельністю малі, розмішувались у межах існуючих великих міст [3, 63]. Появі вірменських осередків культури на території Поділля посприяв ряд історичних та економічних факторів, зокрема надання українським містам магдебурзького права. У разі займання вірменськими переселенцями певної території міста, їм надавалось право на самоврядування та однакові права з корінним населенням. Також часто вірмени-переселенці отримували привілеї на ведення торгівлі, звільнялись від поборів, оплати мит. Інтеграційним процесам вірмен в українське суспільство сприяли конфесійна спорідненість та індивідуальні якості переселенців такі як працелюбність та життєздатність. Найбільшого розвитку вірменські колонії досягли у XVI–XVII ст. Вірменські переселенці завжди намагалися зберегти свої традиції, осередками яких були вірменські сакральні комплекси [4, 197].

Вірменські культові споруди найбільш помітно зосереджені на території міста Кам'янець-Подільського, культурної столиці подільського регіону тогочасного періоду, де у XVII–XVIII ст. було не менше шести різних за значущістю церков [5, 9]. Крім вірменських общин Кам'янець-Подільського відомо також про общини в Студениці, Барі, Жванці, Сатанові, Могилові-Подільському, Бучачі, Язлівці, Бережанах, Рашкові та інших населених пунктах Поділля. Набільші вірменські громади знаходились Кам'янци-Подільському, так за свідченням вірменина С.Баронча у Кам'янци у 1566 р. було близько 400 вірменських будинків, що значно перевищувало кількість вірмен

у Львові де на той час проживало біля 60 вірменських сімей. Дослідження сакральних архітектурних пам'яток вірменських общин досліджуваного періоду подільського регіону дозволило нам систематизувати слідуєчі типи сакральних споруд:

Головні церкви – (собор св.Миколая м.Камянець-Подільський)

Приходські церкви – (костели) (м.Камянець-Подільський, церква св.Миколая Чудотворця с.Язловець , костел Діви Марії с.Жванець, костел Різдва Діви Марії м.Бережани)

Каплиці – (м.Кам'янець-Подільський)

Дзвіниці – (дзвіниця Вірменської катедрі м.Кам'янець-Подільський)

Хачкари – (м.Кам'янець-Подільський, с.Язлівець, с.Жванець)

Монументальні сакральні будівлі зводили з найміцніших матеріалів, їх спорудження вимагало величезних зусиль, коштів, а процес будівництва тривав роками (іноді – десятиліттями) [6, 33]. На превеликий жаль не усі вірменські сакральні храмові споруди XVII-XVIII ст. дійшли до сьогодення. Собор святого Миколая, головна святиня вірменської громади Поділля, була знищена за радянських часів. На щастя, поряд із оточеним муром соборним двором збереглася дзвіниця собору – найкolorитніша башта м.Кам'янця-Подільського. Дзвіниця отримала п'ять ярусів. На першому ярусі вимурувано циліндричне склепіння з двома великими розхпалубками і з конхою в апсиді, що знаходиться в товщі стіни. Вхід обрамлений різьбленим кам'яним порталом. П'ятий ярус узятий чотирма наріжними округлими вежками з невеликими баньками, на маленьких барабанах як шатрове завершення. Кожна з вежок має по три ключоподібні бійниці. Вікно в апсиді першого ярусу зі стрільчатим завершенням і білокам'яним наличником, профілювання якого притаманне вірменській архітектурі. Завершена у вигляді втятого восьмигранного шатра увінчаного барабаном з банькою. Фасади розчленовано різьбленими кам'яними карнізами. Одними з найцікавіших храмових споруд подільської вірменської общини м.Бережани є Костел Різдва Діви Марії , пам'ятка сакральної архітектури барокового стилю 2-ї половини XVII ст. Аскетичну зовнішню красу храму вигідно підкреслюють декоративна башточка-сигнатурка над нефом, пілястри тосканського ордеру центрального фасаду, трикутний фронтон з глухою арочною нішею, що зберігає

сліди зображення Богородиці, широкий лобовий карниз і декоративні скульптурні щипці по кутах фронтона.

Вірменська церква-костел у Жванці була побудована вірменською громадою у XVII ст. Костел був частиною фортечного укріплення. Храм споруджено у бароковому стилі. Складається з нави (неф), притвору (нартекс), напівкруглого вітваря (аспида). Над нартексом здіймаються дві вежі по обидві сторони. Нава прикрашена високою сигнатуркою. Основним засобом художньої виразності головного фасаду є різьблені композиції, виконані в ренесансно-барокових традиціях. Над самими дверима янголятко з хоругвою – символ вірменської громади міста. Над композицією знаходяться картуш з гербом (паша лева з якої виривається полум'я) – герб Лянцкоронських, фундаторів храму. Вище знаходиться ще один картуш з двома поєднаними родинними гербами. З внутрішнього боку у мур, що оточує храм, вмуровані фрагменти вірменських надгробків, знайдених на подвір'ї храму. В цілому пам'ятка є самотнім твором пізнього бароко.

Особливо цікавим для дослідників є містечко Язлівець, де вірменська община залишила по собі значні сакральні архітектурні пам'ятки. Одна з них вірменський костел, та незважаючи на те що на даний момент костел є руїною, свою велич він і досі не втратив. Храм є однонавовим. Над притвором підвищується потужна дзвіниця, яка, напевно, мала оборонний характер. По кутах її прикрашають декоративні напівбашти, що робить схожим башту на дзвіницю вірменського собору у Львові та Кам'янці. У XVII ст. до обох боків головного об'єму прибудували дві напівкруглих каплиці. Колись храм був оточений оборонним муром, залишки якого збереглися і дотепер. Фасади костелу прикрашають два різьблених ренесансних портали. Мистецька школа обробки каменю вирізняла язлівецьку архітектуру з-посеред низки міст східної Європи. Вперше на унікальність різьблених кам'яних порталів звертає увагу Ю.Глоговський. У кінці XIX ст. активізується зацікавлення архітектурною та мистецькою спадщиною Язлівця. Різьблені кам'яні портали сьогодні збереглися у вірменській церкві св.Миколи. Аналіз зібраного матеріалу дозволив встановити, що в вірменських язлівецьких різьблених кам'яних порталах присутній композиційний варіант, який можна охарактеризувати, як вишуканий, складний, заповнений величезною кількістю орнаментики,

з використанням ордерної системи. Язлівецькі різьбярі проявили свою майстерність не тільки у декоруванні споруд, але й у прикрашанні надмогильних пам'ятників. Більшість з них, особливо вірменські пірамідальні пам'ятники на жаль втрачені. Отже, з середини XVI до кінця XVII ст. в місті існувала унікальна різьбярська школа, яка мала величезний вплив на формування феномену архітектурного середовища Язлівця. Функціонування Язлівця як ренесансного міста є феноменом для простору східної Європи.

Вірменська сакральна архітектура Поділля XVII–XVIII ст., може бути розглянута і на прикладі значно скромніших архітектурних об'єктів, які теж по праву можна вважати перлинами сакральної творчості. Це, зокрема, унікальні пам'ятки сакрально-меморіального зодчества вірмен – хачкари.

Архітектурні об'єкти поховань XVII–XVIII ст. (пам'ятні стели, хрести, каплиці) несуть у собі як часовий зв'язок поколінь так і генетичний сакральний зміст. Декоративне оздоблення пам'ятників свідчить про єдність сакрального та естетичного, про що свідчать захоплюючі зразки творчості майстрів [7, 209].

Традиція різьблення по каменю, яка мала глибоке національне коріння, була перенесена на далекі українські землі з древньої столиці Вірменії – Ані. Хачкари – це мистецтво, яким уславились вірмени ще в VIII столітті. У перекладі з вірменської хачкар означає хрест-камінь. Це пам'ятний знак або намогильна плита з вирізьбленим зображенням одного або кількох хрестів, з декоративним оздобленням та написом. У вигляді стел їх встановлювали на перехрестях доріг як настанови і обереги. Перші свідчення про хачкари на території Поділля подає вірменський історик С.Рошка Каменаци у своїй «Хронології». З XI ст., коли класична композиція хачкарів сформувалася, вони були наділені різноманітними функціями, переважно поминального, меморіального характеру. Встановленням хачкарів відзначалися видатні події в церковному та світському житті. Хачкари встановлювали на постаменті або вмуровували в стіну при будівництві храмів. Ними оформляли не тільки зовнішні стіни, але і внутрішній простір храмів. Їх лицьова поверхня художньо оформлялась, зображаючи в центрі хрест, а навколо нього вільні місця заповнювалися різьбленням різних символів. Особливістю вірменських хачкарів є наявність різноманітних символів

і знаків оберегів. Дерево життя – уособлення єдності усього світу і вічності життя, виноградна лоза – символ Христа і християнської віри, а також миру, родючості та багатства, крила – символ Святого Духа, розетки – солярний символ.

На Поділлі важливим каменярьським осередком було містечко Язлівець. З середини XVI до кінця XVII ст. у місті, за активної участі вірменських ремісників, постала унікальна школа ренесансної різьби по каменю, яка, за визначенням фахівців, зумовила урбаністично-архітектурний феномен Язлівця на теренах східної Європи [8, с.89]. Майстерність язловецьких каменярів позначилася і на меморіальних об'єктах. Дотепер у селищі збереглося кілька давніх вірменських надгробків з ренесансним різьбленим декором. Також знайдені хачкари на території Миколаївської церкви у м.Камянець-Подільському. На плиті зображено щит, в якому розміщений оточений квітами хрест корсунського типу, верхнє і горизонтальні рамена якого однакові за розміром, а нижнє довше від них. Кути щита прикрашені трилисниками. Уламок біло-кам'яної плити із зображенням хачкарів зберігся на стіні будинку садиби кафедрального костелу Св.Петра і Павла. На плиті зображено три хрести грецького типу і напис зліва вірменською мовою. Зображення з лівої сторони являє вписаний в поле щита витий хрест. Його рамена трансформуються в плетений орнамент, а нижнє рамено опирається на дугоподібний п'єдестал, який символізує голгофу, кінці якого повернуті вверх і завершуються стилізованими пагонами. Зображення з правої сторони також вписане в щит. Його хрест опирається на ступінчастий п'єдестал, а рамена закінчуються трилисниками. Під горизонтальними раменами знаходяться зображення малих хрестів. Під правим хачкаром збереглася верхня частина меншого хачкару. Досліджуваний хачкар цікавий ще й тим, що надпис є, ймовірно епітафією, яка називалась лапідарним написом. Її текст виконував не тільки смислову роль, але й сприймався як орнамент. Також цікавим є знайдений під час консервації залишків вірменського костелу Св.Миколая хачкар, композиція якого складається з трьох щитів, в які вписані хрести. Два щита зверху, а під ними по центру розміщений третій щит, дещо менший по розміру. Верхні хрести корсунського типу опираються на п'єдестали і мають дволопатеве завершення на кінцях рамен. Також по вул.Пят-

ницька 10 була знайдена мармурова, багато декорована надмогильна плита-хачкар. Вона ймовірно відноситься до періоду XVI–XVII ст., коли мистецтво хачкарів набуло найбільшого розквіту на території України. В нижній частині плити, по центру розташований паросток, а по обидва боки від нього – Дерева життя (з вазонів проростають дерева зі стилізованими трояндами на гілках). Центральну частину хачкара займає прямокутник з зображенням, яке значно пошкоджено. Прямокутник обгортають стилізовані крила, які сходяться вгорі біля невеликого хреста. В верхній частині хачкару розміщено стилізований хрест з розеткою по центру і трилисники по кутах. Обрамленням внутрішнього ажурного візерунка хачкара служить майстерно виконаний по периметру рослинний орнамент – хвилеподібні виноградні пагони. На бічних сторонах плити вирізьблені розетки і вірменський напис.

Символ – не сам по собі образ, а шлях, завдяки якому досягають образно – метафоричного мислення. Важко було б уявити собі наявність у мистецтві символу ознак символічного іномовлення, зближення явищ між собою, якби людина за своїми антропологічними й соціальними задатками не володіла асоціативною уявою, здатністю позначати одне явище через інше і, що особливо важливо, умінням побачити у предметній символіці безмежно широкий спектр смислових, духовно-почуттєвих і ціннісних відтінків [9, с. 186].

Історична пам'ять є важливою складовою ідентичності нації. Тому її стан суттєво впливає на консолідованість суспільства і державну безпеку країни. Колективні уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є зорові образи. Візуальний компонент історичної пам'яті включає: монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники та місцевості, музейні експозиції й окремі меморіальні речі, цвинтарі загалом чи певні поховання та інше. Вказані матеріальні об'єкти вважаються найвидовищнішою і наочнішою формою пам'яті індивіда та суспільства загалом [10, 53].

Отже, комплексне вивчення декоративного мистецтва у вірменській сакральній-меморіальній архітектурі Поділля періоду XVII–XVIII ст. дозволить визначити закономірності розвитку стилістики на місцевому ґрунті, з'ясувати відповідні причин-

но-наслідкові зв'язки еволюції та взаємовпливи, що характеризують їхню типологію і художні особливості. Сприятимуть запровадженню нової творчої методики в сучасну архітектурно-декоративну практику та архітектурний дизайн сучасної сакральної архітектури. Дослідження пам'яток вірменського поховального зодчества дозволить запропонувати шляхи збереження пам'яток із унікальними декоративними деталями з подальшими паспортизацією та реставрацією споруд.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у необхідності всебічного дослідження декоративного мистецтва у вірменській сакрально-меморіальній архітектурі подільського регіону XVII–XVIII ст., як унікальної та невід'ємної частини полікультурної спадщини України.

1. Урсу Н.О., Березіна І.В. Православні храми Хмельниччини // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2011. – №2. – С.197-202.
2. Флиер А. Эволюция планов каменных православных церквей Украины с X по сер. XVII в. // Архитектурное наследство. – М.1990 – С.37.
3. Третяк К. Українське бароко як вираз національної ідеї. Етнічна історія народів Європи / К. Третяк. – К. : КНУ, 1995. – С. 43.
4. Халпахачян О. Особенности планировки крымских поселений армян. Архитектурное наследство / О. Халпахачян. – М., 1996. – С.63.
5. Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі міста / Б. Черкес. – Львів : Львівська політехніка, 2008. – 268 с.
6. Арсенян М. Місце вірменських храмових споруд у системі поселень України / М. Арсенян. – К. : Українська академія мистецтв, 2013 – С. 197
7. Пламаницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. Пламаницька. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. – 338 с.
8. Ходорковський Ю. Вічність. Час. Традиція / Ю. Ходорковський. – Чернівці : Букрек, 2013. – 124 с.
9. Ус В. Узагальнена класифікація та типологізація православних надгробків / В. Ус. – К. : Національний авіаційний універ-

ситет, 2013. – С. 209.

10. Рибчинський О. Язлівець місто Ренесансу / О. Рибчинський // Незалежний культурологічний часопис « І ». – К. – 2005. – С. 77-91.

11. Естетика : Підручник / Л. Т. Левчук, Д. Ю. Кучерюк, О.І. Оніщенко, В. І. Панченко; За заг. ред. Л. Т. Левчук. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 399 с.

12. Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / І.М.Симоненко // Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. – К. – 2009. – №4. – С. 53.

ANNOTATION

Andrii Kovalskii. The sacral architecture of Podillia in the XVII-XVIII centuries.

Armenian heritage. The article has historiographical analysis sacred architectural environment skirts of Podillya XVII–XVIII c. Deals with artistic features of Armenian sacral architecture. The characteristic techniques and motifs decorating of sacral architecture. Highlights the theme of genesis semantic images of sacred monuments. This article will help better and conduct artistic research decorative art in the synthesis of architecture Podillya region. Argued the importance and need for further research sacred memorial monuments of region.

Keywords: artistic research, sacred architecture, stylistics, typology, semantics, artistic expression.

АННОТАЦИЯ

Андрей Ковальский. Сакральная архитектура Подолья XVII-XVIII вв. армянское наследие.

Статья содержит историографический анализ сакральной архитектуры Подолья XVII–XVIII ст. Освещены художественные особенности сакральной архитектуры армянского зодчества. Охарактеризовано технику и мотивы декорирования сакральной архитектуры. Освещена тема генезиса семантики изображений сакральных памятников. Статья позволит полнее и целостнее провести художественное исследование декоративного искусства в синтезе с архитектурой подольского региона. Аргументирована важность и необходимость дальнейших исследований сакрально-мемориальной архитектуры региона.

Ключевые слова: художественное исследование, сакральная архитектура, стилистика, типология, семантика, художественные особенности.